

לבעיית הכתתיות בימי בית שני

איתמר גרינולד

Albert I. Baumgarten, *The Flourishing of Jewish Sects in the Maccabean Era: An Introduction*, (Supplements to the *Journal of the Study of Judaism*, 55), Leiden, New York & Köln: Brill, 1997

א

הבנת התכנים התרבותיים והדתיים של היהדות בתקופה שלאחר מרד החשמונאים היא מהנושאים הסבוכים אך בה בעת גם המרתקים ביותר בחקר התרבות היהודית. השימוש במושג תרבות יהודית - במקום היסטוריה יהודית - הוא מכוון, שכן הדברים המתרחשים בעולמה של היהדות של בית שני צריכים ראייה בהיבטיהם השונים, ואלה מקיפים יותר מאשר האספקטים ההיסטוריים בלבד. היבטים אלה כוללים את מגוון מרכיביה של היהדות כתופעה תרבותית ודתית בעולם העתיק. דברים אלו נאמרים משום שהמחקר ההיסטורי רכש לעצמו מעמד בלעדי כמעט בחקר עולמה של יהדות בית שני. אכן יש בראייה ההיסטורית משום פרישה מחקרית מעניינת ומקפת. אולם אין היא מיועדת להקיף את מכלול הנושאים והשאלות שעולים בתקופה מרתקת זו. הדברים אמורים במיוחד לגבי הבנתם של התהליכים התרבותיים המתרחשים בתקופה הנדונה. אחדות מהשאלות המרכזיות בהקשר זה כלל אינן עולות בדיון ההיסטורי, ואף אילו עלו לא ניתן היה למצותן בדיון כזה.

ספרו של אלברט באומגרטן הוא היסטורי במהותו. אולם טיבה של השאלה המרכזית העולה בו מורכב יותר ומצריך דיון מאספקטים של דיסציפלינות מחקריות נוספות. ואכן באומגרטן חש בכך בעצמו, ומשום כך הוא נזקק לדיון בהיבט הסוציולוגי של הסוגיה הנדונה בספרו. יש בספר גם אספקטים מעניינים של מחקר ההלכה והמחשבה. בקיצור, דומני שמחקר הדת הוא המסגרת הנאותה לדיון בסוגיה של הכתות והקבוצות של בית שני, וזאת אם אין מתמקדים אך ורק בהיבט החברתי של התופעה. דברינו כאן ילכו בדרך של מחקר הדתות. זאת מתוך ידיעה ודאית שדיון זה יהיו לו השלכות גם בתחום המחקר ההיסטורי, שהוא מרכז הכובד של הדברים המתפרסמים באכסניה זו.

כל מי שעוסק בתולדות היהודים בתקופה שלאחר מרד החשמונאים נתקל בקבוצות דתיות וחברתיות הנושאות שמות שונים. השמות העיקריים העולים בהקשר זה הם הפרושים, הצדוקים, האיסיים, הסופרים והקנאים, ולאחרונה נוספה גם הקבוצה ששרידיה הארכאולוגיים והספרותיים נמצאו בקומראן שבפינתו הצפונית-מזרחית של מדבר יהודה. רובם של השמות הללו נובעים מכתביו של יוסף בן-מתתיהו וכן מהברית החדשה. אזכורם של הפרושים והצדוקים מצוי גם במשנה (נוסף על החברים, הנאמנים, עמי הארץ ועוד). יחד עם זאת צריך לציין שאין כל אחידות בתיאורי מהותן של קבוצות אלה. אפילו בכתביו של יוסף בן-מתתיהו נוכל למצוא תיאורים שאינם עולים בקנה אחד. הבעיה הסתבכה מאוד לאחר גילוי כתביה של כת מדבר יהודה. מלכתחילה זיהו כת זו עם האיסיים כפי שהם מתוארים בכתבי יוספוס פלוויוס (וכן עם כת התרפויטים היהודים כפי שמתאר אותם פילון האלכסנדרוני). אולם במשך הזמן הוצעו גם זיהויים אחרים, ובעיקר עלה שמם של הצדוקים ואפילו של הפרושים.

נוקבת. אם נכונה העדות המסורה לנו מפי חכמים במשנה לגבי נוהגי הלכה של הצדוקים, ואם נכון הזיהוי המקשר את כתבי האיגרת עם הצדוקים, הרי עולה בעליל שהייתה קיימת הלכה צדוקית. מסקנה זו מערערת באופן מהותי את דבריו של יוסף בן-מתתיהו שמשמע מהם שהצדוקים הלכו בדרך של תורה שבכתב בלבד. כך לפחות הבינו רוב החוקרים את דבריו של יוספוס בשני מקומות, וזה היה במשך זמן רב הסטריאוטיפי המחקרי וחלק מהאתוס ההיסטורי המקובל. לא כאן המקום להיכנס לדיון מפורט בשאלה זו, אולם עיון מפורט בכתביו של יוספוס אינו יכול שלא להסתיים במבוכה ותהייה באשר למהימנות הדיווח שלו ולמידת העקיבות שבהם. ייתכן שמבוכה זו משקפת את מצב המידע שהיה ליוספוס בשאלות הללו, ושהמקורות שעמדו לרשותו לא היו אחידים באינפורמציה הכלולה בהם.

זאת ועוד, במחקר ההיסטורי הייתה מקובלת ההנחה הסטריאוטיפית שהיהדות הרשמית והדומיננטית של התקופה הייתה פרושית במהותה. הצדוקים לא קיבלו את עמדותיהם של הפרושים ולכן נדחקו לקרן זוית. זו התמונה המתקבלת בעיקר מדבריו של יוסף בן-מתתיהו. בטרם נתגלו כתבי קומראן לא העלה איש על הדעת שהיו כתות ביהדות של בית שני. ודאי שלא הועלתה הסברה שמי שלא קיבל את עמדותיהם של הפרושים נקט בכך עמדה כתתית. אולם לאחר שנמצאו כתבי קומראן, שמתגלה מתוכם קבוצה שנהגה בענייני הלוח שלא כפי שיטתם של חכמים במסכת ראש השנה, טענו רבים שלפנינו תופעה כתתית בעליל המחזקת בתאולוגיה דואליסטית קשוחה הבאה לידי ביטוי באחדים מכתביה של הקבוצה. מכאן נפתחה האפשרות העקרונית לראות בהקשר כתתי כל קבוצה מהקבוצות הייחודיות

הבעיה הסתבכה עוד יותר משהובא לידיעת הציבור האקדמי שנמצאו בקומראן שישה כתבי-יד לפחות שיש בהם חלקים של מכתב פולמוסי שנכתב כנראה על ידי אחד המנהיגים הראשונים של הקבוצה. המסמך ידוע היום בשמו 'מקצת מעשי התורה', אולם שם זה ניתן לשם הנוחות בלבד ואינו מצוי במסמך עצמו. הנמענים הם

החיבור שנתכנה בפי החוקרים 'מקצת מעשי התורה' שוחזר ברובו מעשרות פיסות קלף (מעין אלה שבתצלום) שמקורן במספר עותקים שונים של החיבור המקורי שהיו בספריית קומראן. על חיבורן לרצף אחד עמלו ג'ון סטרגל (אוניברסיטת הרוורד) ואלישע קימרון (אוניברסיטת בן-גוריון בנגב). הטקסט בשורות 3-10 של הפיסה השמאלית עם השלמות החוקרים בסוגריים: ושלמה כמשפט המת או החלל ה[וא] ועל הזונות הנעסה בתוך העם והמה ב[ני זרע] קדש משכתוב קודש ישראל ועל בהמ[תו הטהורה] כתוב שלוא לרבעה כלאים ועל לבוש[ו] כתוב שלוא[יהיה שעטנו ושלוא לזרוע שדו וכרמו כלאים] [ב]גלל שהמה קדושים ובני אהרון ק[דושי קדושים] [וא]תם יודעים שמקצת הכהנים [העם מתערבים] [והם] מתוככים ומטמאים[ם] את זר[ע] הקודש ואף

אלה שנוהגים בענייני הלכה אחרת ממי שכתב את האיגרת בלשון רבים ואולי אף אינם מקבלים את דעותיו של הכותב. הנטייה היום היא לראות בעמדות ההלכתיות הנזכרות באיגרת עמדות של הצדוקים, שכן לפחות בשני עניינים ('הנצוק' בענייני טומאת כלים ומשקים וכן 'טבול יום' בהקרבת פרה אדומה) מביע מחבר האיגרת עמדות המוכרות לנו מהמשנה כעמדותיהם המחמירות של הצדוקים. מבוכת הזיהוי של הקבוצות מעלה שאלה

אפוא לדעת באומגרטן, הכרת היסוד בכל דיון בנושא. דומני שקשה מאוד לערער על קביעה פרגמטית זו. בהמשך מעלה באומגרטן נושאים שונים הפותחים בשאלה 'מתי פרתה הכתתיות?'. אנו נתייחס אליהם רק אם הם נוגעים לסוגיה העקרונית שתוצג כאן, והיא תפיסתו של באומגרטן את נושא הכתתיות והערותינו על תפיסה זו.

מהי עמדתו של באומגרטן בנושא המיוחד של הכתתיות בישראל בימי בית שני? לכאורה ניתן לראות בעצם כתיבת הספר משום ערעור על הקלות הרבה שמתקבלת בה הקביעה שיש קבוצות בימי בית שני שהן כתות. קביעה גורפת מעין זו אינה יכולה להיווצר אלא במקום שאין מצויה בו הבחנה סוציולוגית ברורה של מהות הכתתיות. צריכה להיות הסכמה על הגדרת התופעה בטרם מבקשים לבדוק את מציאותה בשטח, שכן אין לזוהות את הכתתיות רק על פי אפיונים כלליים המתייחסים לאידאולוגיה, הלכה ותורה. הכתתיות היא תופעה חברתית במהותה המציגה עמדה אידאולוגית קשוחה ומתבטאת במעשים ייחודיים הקובעים גבולות בלתי עבירים כמעט. כפי שנראה בהמשך, הגורם של עבירות הגבולות הוא לדעתי הגורם המרכזי בהגדרת המאפיינים הכתתיים. כפי שידוע לנו היום, גיבושה של מגמה כתתית בעולמה של היהדות נעשה גם מתוך זיקה לשאלות הלכתיות. אולם מבחינה מחקרית צודק באומגרטן בהנחת היסוד שלו שאם מדובר על קבוצות המגדירות את עצמן מבחינת הייחוד החברתי שלהן, אין דרך אחרת לתיאור התופעה ולהגדרתה אלא זו העוברת במשעולים של הסוציולוגיה. אין בידי הידע והכלים לבחון את תקפותן של ההבחנות הסוציולוגיות של באומגרטן, אולם אוכל להביע דעה על תקפותן של מסקנותיו בתחומים המשיקים של מדעי

של ימי הבית השני. זו למעשה הדרך שהולך בה אלברט באומגרטן בספרו.

השאלה העקרונית העולה מראייה רחבה זו של הכתתיות נוטלת למעשה את העוקץ מהנושא. אם לכולם יכול להיות פוטנציאל כתתי, למי אין פוטנציאל כזה. האם מצע הלכתי ואידאולוגי ייחודי, כפי שהוא מוכר מכל אחת מהקבוצות של ימי בית שני, מצדיק את הקביעה שלפנינו קבוצות בעלות אופי כתתי? אני מניח שרוב התשובות שתינתנה לשאלה זו תהיינה שליליות. אם כן מה הן התכונות המעניקות את תווית הכתתיות לקבוצה? לסוגיה זו נידרש בהמשך. יחד עם זאת ייאמר מראש שדבריי יעסקו בשאלה זו מתוך בחינת דבריו של באומגרטן, ולא בהקשר כללי יותר, שתיבדק בו דרך משל המהות של כת לעומת זו של קסטא (caste). באומגרטן מבקש לדעתי לענות על שאלת הכתתיות בדרך מיוחדת, אולם למעשה הוא עוסק בטיפולוגיה של קבוצות דתיות בכלל ולא דווקא בטיפולוגיה של כתות. נקודת המוצא שלי היא שונה. כת היא תופעה של רדיקליזציה של התכונות של קבוצות דתיות, ייחודיות ככל שתהיינה.

ב

ספרו של באומגרטן פותח בשאלה הנכונה, מהי כת? כתשובה ראשונית עולה נושא 'המגוון של הכתתיות'. כלומר לדעתו של באומגרטן התשובה תלויה בבחינתו של מגוון עשיר של תופעות, בין היסטוריות ובין חברתיות. מלכתחילה אין הגדרה חד-משמעית וחד-ערכית לכת. לאחר מכן עולה כמובן מאליו הנושא של 'כתות יהודיות שהן מיוחדות לזמנים מסוימים', כלומר כת לכל עת, והייתי מוסיף כאן, כת לכל חפץ. הפלורליזם של התופעה הכתתית הוא

כדי לכלול את המרובה, אני מוצא שהגדרה זו היא כללית מדי ואולי גם משאירה פרצות. חלק מפרצות אלה נסתמות על ידי באומגרטן עצמו בהמשך הדיון שהוא מנהל בספר. אולם רוחב היריעה של הדיון אינו בא לידי ביטוי ממצה בהגדרה זו, המצויה בפתחו של הספר. יתרה מזו, כפי שגראה בהמשך רוחב היריעה פוגם במיקוד ההגדרה בתופעה המיוחדת של הכתתיות.

הסיבה להערכת י זו מצויה בראש ובראשונה בשמו של הספר. בשם נכללת ההנחה שהייתה פריחה (flourishing) של כתתיות בתקופה שלאחר מרד החשמזואים. דומני שניתן להסכים על כך, שכתתיות היא תופעה חריגה וקיצונית. קשה לי לכן לראות תופעה כמו הכתתיות בהקשר של פריחה. גם הקביעה שישנה בתקופה הנדונה בספר תסיסה כתתית (sectarian ferment, עמ' 114) תורמת לרלטיוויזציה של הדיון. אם הכתתיות פורחת או שייכת למגמה כללית של תסיסה, היא מאבדת מן הסתם את ייחודה. המסגרת החמורה של כת, בניגוד לקבוצה (group) סתם, קובעת דברים בצורה דרסטית יותר מאשר הצבת גבולות המפרידים בינה לבין הכלל והקובעים את זהותה. להערכת י יצירתה של כת אינה באה רק כדי לקבוע מי בחוץ ומי בפנים. כל קבוצה בעלת יעדים ברורים וייחודיים עושה זאת לדעתי כת קובעת לא את הגבולות כי אם את העובדה שהגבולות המסומנים על ידה אינם בני מעבר אלא בתנאים מחמירים במיוחד. ההצטרפות לכת כורכת עמה בין השאר גם שבועת אמונים מיוחדת. כידוע שבועות בעולם העתיק היו בעלות תוקף חזק יותר משיש להן היום.

הערות ראשוניות אלה, שנרחיב עוד בעניינן, אינן גורעות מכך שבאומגרטן מעניק לקורא דיון בחומר עשיר בפרטים ומגלה למדנות רבה. הקורא בספר אינו יכול שלא להרחיב ולהעמיק את ידיעותיו בכל תחומי עיסוקו של הספר. הבהירות

הדתות ובעקיפין גם בחקר המחשבה היהודית. העיסוק במדעי הדתות מנסה לקבוע את דרכי ההבנה של ההתנהגות הדתית של יחידים וקבוצות מתוך מניעים דתיים ובתוך מסגרות דתיות. אין כל ספק בכך שהנושא המועלה על ידי באומגרטן שייך לתחום זה, ויש אפוא חשיבות מרובה לבדיקת מסקנותיו כפי שהן נראות במדעי הדתות. זאת למרות העובדה שהשימוש בכלים המתודיים של מדעי הדתות אינו בא לידי מיצוי בספרו של באומגרטן. חקר המחשבה היהודית גם הוא קשור לנושא שלפנינו, שכן המסגרות הכתתיות, אם אכן היו כאלה, ניסחו את עמדותיהן גם בתחומי המחשבה הדתית או התאולוגיה.

שאלת מפתח היא זו המנסה להתמודד עם הבעיה מהי הגדרה של כת דתית ועל פי אילו נתוני יסוד נקבעת ההגדרה. למעשה צריך גם לשאול מהם השיקולים שעל פיהם נבחרים ונקבעים נתוני יסוד אלו. באומגרטן מתמודד בהרחבה עם שאלות אלה, ומציע בסופו של דבר את ההגדרה הזאת:

I would therefore define a sect as a voluntary association of protest, which utilizes boundary marking mechanisms—the social means of differentiating between insiders and outsiders—to distinguish between its own members and those otherwise normally regarded as belonging to the same national or religious entity (p. 7).

אין ספק – זו הגדרה סוציולוגית במהותה. היא מדברת במושגים של 'מכניזם של סימון גבולות' העומד לשירותה של מערכת הפרדה בין אלה שבפנים לאלה שבחוץ. המניע להפרדה הוא על פי הגדרה זו מחאה (protest). בהמשך הדברים מונה באומגרטן גורמים אחדים המזינים את ההגדרה בתוכן עובדת. אולם מעבר למונח הכללי של 'מכניזם של סימון גבולות', שיש בו

אך למרות זאת צריכה להיות הגדרה מכלילה שתאפשר לנו להתמקד בתופעה הנכונה בצורה הנכונה בלא לתעות ימין ושמאל. כאמור ההגדרה המוצעת על ידי באומגרטן היא כללית מדי לטעמי וניתן להחילה גם על קבוצות דתיות שאין להן בהכרח האופי הקשוח של כת.

האב ז'וזף מיליק, מחוקקיה של קומראן בעת גילוי מפלול כלי אכילה באתר

אני מבקש אפוא להציע מודל רדיקלי יותר בהגדרה של כת מזה שנוקט באומגרטן. נקודת המוצא יכולה להיות מבחינה זו הדת היהודית. בהשוואה לנצרות דרך משל היהדות היא כתתית יותר באופיה ובמהותה. אולם אין היהדות כת, שכן ברוב המקרים היא מאפשרת תהליכי גיור. גבולותיה של כת ניכרים בכך שהם גבוהים ובלתי חדירים כמעט. אלה שיכולים לעבור אותם ולהצטרף לכת צריכים להיות בעלי נתונים שהם למעשה נתוני היסוד הביולוגיים של המשתתפים לכת, כלומר אם המודל של אנשי קומראן תקף לדיון העקרוני, הרי כל מי שביקש להצטרף לאנשי היחד' היה שייך אליהם למעשה מלכתחילה - על פי העיקרון של הבחירה הקדומה - אפילו בלא ידיעתו. יחד עם זאת הכניסה לכת אינה אוטומטית. יש מבחני כניסה שונים, והם כוללים בדיקת סימני גוף מסוימים,

של הצגת הדברים מוסיפה הנאה לקורא ומגרה להמשיך את מהלך המחשבה הנרקם לנגד עיניו.

ג

סוגיית ההגדרה והאפיון של כת הוא נושא עקרוני וחשוב שלא רבים נדרשו לו. כאמור המילה כת מופיעה רבות במחקר ומציינת - לרוב ללא הבחנה ברורה - כל תופעה חברתית מוזרה שנוח לחוקר להציגה ככתתית. יותר משהיא מציינת הבחנה פנומנולוגית ברורה, היא מציינת נקיטת עמדה שלילית מצדו של החוקר. מישהו שאינו שייך לקונצנזוס מסוים מוגדר באופן ערכי כאחר בעל שייכות כתתית. הנחתו של באומגרטן שמעשה של פרישה הוא ראשיתו של תהליך כתתי היא רחבה מדי לטעמי ולא ניתן להתייחס אליה כהחלטית. לא כל פילוג ולא כל פרישה מסתיימים בהכרח ביצירתה של כת.

הדוגמה הרווחת היום במחקר לקיומה של מהות חברתית-כתתית היא 'כת מדבר יהודה'. אין ספק במחקר העוסק בכתבי קומראן שאינו נוקט למונח כת או כתתיות, וזאת בלא לתת את הדעת בצורה הראויה לצורך להצדיק את השימוש במושגים אלה. ספרו של באומגרטן עונה אפוא על צורך חשוב במחקר. הוא עושה שירות חשוב לחוקר ולקורא בפתחו דיון שיטתי המגלה שליטה בכלים מדעיים - בעיקר מתחום הסוציולוגיה - שאינם עומדים בדרך כלל לרשותם של החוקרים במדעי היהדות.

מהי כת? צריך לציין ששורש המילה הוא כת'ת, כלומר המילה מציינת שבירה (כך גם באנגלית). זו הנחת יסוד לשוניית-סמנטית שצריכה להיות לה השפעה על כל דיון בתופעת הכתתיות. יחד עם זאת אין לדעת ספק בכך שבאומגרטן צודק שהתשובה לשאלה הנוכרת צריכה לצאת מתחום האחדות. כל מקרה מחייב אמנם דיון לעצמו,

הביקורת שניתן להעניק למושג הכתתיות. לא מחיצות השוני הן הקובעות, אלא המחיצות המונעות מעבר. כיוון שברוב המקרים המוכרים לי הגאולה היא ממד דומיננטי ביצירה הכתתית, מצוי כאן מרכיב חריף נוסף של הכת, מרכיב שניתן להגדירו התחרותיות על הזכות האליסטית להיגאל. למעשה נזונה המגמה הכתתית מהמצב הפרדוקסלי של הבשורה האוניורסלית של הגאולה מול המספר הקטן של הרשאים ליטול בה חלק.

לפיכך דומני שניתן להוסיף על האפיון שנותן באומגרסן לכתתיות ולומר שהשייך הכתתי לבני אור, בני הגאולה, הוא אוטומטי על פי אמות מידה אליטיסטיות שאינן רצוניות. החלוקה לבני אור ולבני חושך נעשית בגזרת האל וניתן לקבוע אותה גם על פי סימני גוף מסוימים, כלומר השייכות לבני אור היא אליטיזם אוטומטי. לפיכך ההצטרפות לכת מתאפשרת רק כאשר היא אינה אלא בבחינת גילוי עצמי של זהות הנכונה. המצטרפים שלא כדין נפליטים כאמור החוצה תוך זמן קצר. מי ששומע כאן נימה של דטרמיניזם ביולוגי אינו טועה. דומני שניתן לסכם ולומר שבאותם מקרים שקיימת בהם כניסה רצונית לקבוצה ויציאה ממנה אין מקום לדבר על כתתיות אלא על קבוצתיות. ההבדל בין קבוצה (group) לכת (sect) הוא בעיקרו בחופש הכניסה והמעבר. להערכתו אין בספרו של באומגרסן הבחנה ברורה בין שני סוגי ההתארגנות האלו. יש להוסיף שלמעשה שאלת המעבר של הגבולות החוצצים קיימת רק למראית עין: מי ששייך לכת מצוי בה גם אם מבחינה פיזית הוא לא גילה עדיין את זהותו ושייכותו הכתתית. כאשר הוא מגלה זהות זו הצטרפותו לכת לא תהיה בבחינת מעבר גבולות אלא גלישה חלקה למקום שהוא היה שייך אליו למעשה מלכתחילה. צורת הגדרתו של באומגרסן את נושא הכתתיות

שבועה וכן תקופת ניסיון ארוכה ומחמירה. ההנחה שכל הראוי להצטרף לכת הוא מבני האור מאצילה כאמור מעין תוקף ביולוגי למהות המאפשרת את ההצטרפות. אם אפשר לומר זאת כך, כת היא דת בתוך דת'. זו קבוצה שרואה את עצמה מובדלת מבחינה אונטולוגית מכל קבוצה אחרת, הן מתוך בחירה עצמית (ועל כך מדבר באומגרסן) והן מתוך תחושה של בחירה אלוהית (ועל כך אין באומגרסן מדבר). היא מציבה הגבלות חמורות, פנימיות וחיצוניות, על אפשרות ההצטרפות.

מי שאינו ראוי להצטרף לכת ייחשב כרשע, בן חושך וטמא. הטומאה היא אחד מסימני ההיכר החשובים של אלה שאינם רשאים לראות את עצמם כבני הכת. לא בכדי מצויים לרוב בכתבי קומראן ביטויים שונים הקשורים בטהרה ובטומאה. ההקשרים שמצויים בהם מושגים אלה הם ריטואליים וגם ערכיים כלליים (כלומר מטפוריים). מכל מקום הם יוצרים מצבי חציצה שאינם ניתנים למעבר. הטמא חייב להיטהר בטרם יוכל לחזור אל הקבוצה. אולם אם טומאתו היא אונטית, כלומר אם היא נובעת מהמבנה המיוחד שנקבע לו על ידי האל עוד בטרם נולד, הרי שהמבנה הפנימי של הקבוצה לא יאפשר לו להצטרף. ואם הוא הצטרף שלא כדין, הוא ייפלט במהרה החוצה.

דומני שדווקא הגורם של שלילת המעבר ומניעת הכניסה הוולונטרית אל הכת הוא המאפשר את ראייתה של קבוצה כלשהי ככת. אם יש בין אנשי הקבוצה כאלה המתירים צירוף של אנשים מבחוץ, ויוסף בן־מתתיהו מדבר על כך בתיאורו את האיסיים, הרי שהאופי הכתתי של הקבוצה נעשה חיוור במקצת. סגירות והסתגרות כשלעצמן, ולא כל שכן קביעת מסגרות קבוצתיות בעלות אופי מסויים (כפי שיוספוס מבקש לצייר זאת), אינן יוצרות עובדות כתתיות, לפחות לא במובן הטכני-

מפנה את תשומת הלב גם לשאלה המשלימה, כלפי מי נוצרת המסגרת הכתנית? באומגרטן גורס שכתניות נוצרת ביחס לזרם המרכזי (mainstream, עמ' 7), ואופיו של זה, סובר באומגרטן, נקבע בימי בית שני על ידי הממסד של הכהונה הירושלמית, שהייתה קשורה לבית המקדש. זו ללא ספק הנחה מתקבלת על הדעת. מבחינה זו מעניין לקבוע את הגורמים שבהם מבדילים אנשי הכתות/הקבוצות השונות את עצמם מן השאר. הגורמים, לפי הסדר שמונה באומגרטן, הם: מאכלים, מלבושים, נישואין, מסחר ופולחן. צריך לציין עם זאת שבמקרה של אנשי קומראן המקדש ולוח השנה היו גורמים מבדילים לא פחות מאשר אלו שנמנו למעלה. זאת ועוד, אם מגילת המקדש משקפת את עמדת אנשי קומראן, הרי שאפילו בנוסח המקרא היו - לפחות לפלג אחד - מקראות שונים באופן מהותי מאלה הידועים כנוסח הרשמי של התורה. לשון אחר, ישנם גורמים רבים המסבירים את יצירתה של כת, אולם יש להבדיל בין גורמי היצירה למאפייני המהות.

ד

הכול מצביעים על כך שהליכתם של אנשים למדבר, כפי שהדבר מתואר באחדים מכתבי קומראן, פותחת באופן בסיסי את האפשרות לפרשנות כתנית של התופעה. גם אני סבור שאם ניתן לראות מגמה כתנית אצל בני אחת הקבוצות המוכרות לנו בשמותן מימי בית שני הרי שאנשי קומראן ראויים לתואר כת יותר מכל האחרות. אולם ניתן לטעון - וזאת דווקא על רקע של המטפיזיקה הדואליסטית, או הדואלית, כפי שהיא באה לידי ביטוי במקומות רבים בכתבי הכת - שיש מקום לתת פירוש בלתי כתני לחלוטין לתופעה של בני קומראן. בני הכת ראו את עצמם

כבני האור, כגבחרים שבישראל, וכל זה ברצונו הקדום של האל ותחת שלטונו של שר אורים. ברצוני אפוא להעלות כאן באופן דיאלקטי מהלך מחשבה הפוך. אני מרשה לעצמי לתהות אם הדברים שצוינו למעלה לגבי אנשי קומראן הם באמת סממנים כתניים או שמא יש לראותם כניסיון של השתלטות מבפנים על כלל ישראל, כלומר מי שרואים את עצמם כישראל האמתי אינם רואים את עצמם ככת, במובן ההירטי שניתן לרוב למושג זה. ככל שמספרם של אלה קטן יותר, גוברת האינטנסיוויות של תודעתם העצמית. ואולם, הם אינם ה'כת', אלא דווקא האחרים, בני החושך, רבים ככל שיהיו. האסטרטגיה של אנשי קומראן מפורטת בכתבים שונים, כמו במגילה הידועה של מלחמת בני אור בבני חושך. הטקטיקה היא מורכבת, ובין השאר היא מציגה את האויבים הרבים כסוטים שיש לבערם מהעולם. במקרה כזה כמובן המיעוט אינו רואה את עצמו בהכרח ככת אלא כשארית הפלטה ששומרת אמונים לישראל המקורי. יש לכך ביטויים רבים בכתבי קומראן, ואין כאן המקום להאריך בזה.

מי שרואה אפוא את אנשי קומראן ככת אינו עושה זאת בהכרח על דעתם של אנשים אלה. ראייתו של מיעוט כזה ככת אינה באה מבפנים אלא דווקא מבחוץ. אלה שדוחים אנשים בעלי זהות עצמית רדיקלית הם אלה שיוצרים למעשה את ההגדרה הכתנית של מי שהתרחקו מהם. מטעמים של אילוצים היסטוריים, וכן מתוך טקטיקה של משיחיות ממיטינה, הסתגרו בני קומראן (או נאלצו להסתגר) בתוך עצמם וחיכו לרגע המתאים לפרוץ החוצה ולהגשים את מכלול האידאולוגיה שלהם. ואכן אין בכל כתביהם רמז לקיומם ככת. להפך, הם בני האור ההולכים בדרך הישרה והנכונה, וכל השאר - בני חושך - הם ככת השטן.

או ההלכה. לפי הידוע לנו היום, התגבשו בתקופה זו המגמות של ההתפתחויות העצמאיות של תחיקה דתית שתרמו כולן בדרכן שלהן לזהויות שונות של קבוצות שונות. תחיקה זו תרמה לא מעט לעיצובה של הזהות הדתית הכוללת של היהדות בימי בית שני. היא אף הכשירה את הקרקע, או יצרה לגיטימציה מוקדמת, לתהליך שצבר תאוצה ועצמה בתקופת חז"ל. תהליך זה מצטיין ברבגוניותו הפנימית. רבגוניות זו שואבת ללא ספק השראה בין השאר גם מהרבגוניות של הזרמי החברתיים והדתיים של ימי בית שני.

דומני שניתן לומר היום שללא תקופה מעצבת זו לא ניתן היה להגיע לאותם מרחבים של תחיקה דתית מגוונת כפי שהם משתקפים במשנה ובכל הספרות הדתית הנובעת ממנה. לא רק המישורים העקרוניים עוצבו בתקופה זו אלא למעשה גם רבים מהתכנים המעשיים שגובשו במשנה. רבים הכירו בכך שמציאתם של הכתבים בקומראן שינתה עד לבלי הכר את התמונה שהייתה ידועה לנו בעבר על עולמה המורכב של היהדות בתקופה הנדונה. הממצאים שפורסמו בשלב השני של פרסומי קומראן – ובמיוחד מגילת המקדש ומקצת מעשי התורה – חידדו את ראייתנו בכל הקשור למקומה של ההלכה בעיצוב דמותה של הדת היהודית בתקופה הבת-מקראית. כידוע הייתה נטייה – נוצרית במהותה – להמעיט במקומה של ההלכה בתקופה זו, כדי להעלות את דמותה של יהדות בלתי ליגליסטית שהצמיחה מתוכה את הנצרות. תמונה זו השתנתה עתה עד לבלי הכר, ושוב אין לדבר על יהדות או נכון יותר על קבוצות יהודיות בימי בית שני ללא ההקשר ההלכתי שלהן.

כללו של דבר, לפנינו ספר מעניין, ראשון מסוגו, שמעורר מחשבות. הוא למעשה זה שעורר את הדיון שעלה כאן, גם אם היו בדיון השגות על דרכו של הספר.

דומני שראייה דיאלקטית של הנושא כפי שהוצגה כאן היא הכרחית אם מבקשים אנו לתת לדיון את מרווח האפשרויות המקסימלי ולא לבעול אותו באופן מלאכותי. ספרו של באומגרטן עוסק בכתות (לשון רבים). אם מאמצים אנו אפוא את לשון הרבים שנוקט באומגרטן, הרי שכולם גינו כביכול את כולם בכינויי הכתיות. בדברינו כאן ניסינו ללכת בדרך אחרת, שהתפצלה לשניים. מצד אחד הועלתה הטענה שיש לצמצם את השימוש במושג כת אם מתארים את הקבוצות הדתיות של ימי בית שני; ומצד אחר הראינו שאולי אין בכלל מקום לטעון טענה של כתיות אפילו במקרה של בני קומראן. מכל מקום אם ניתן היה להעלות כאן ספקות בעניין כתיותם של בני קומראן, על אחת כמה וכמה ניתן לעשות זאת לגבי ה'כתות' האחרות, וזאת אליבא דבאומגרטן, הרואה כמעט את כל הקבוצות של ימי בית שני במסגרת של תסיסה כתתית.

ה

מה אומר לנו דיון זה על מהותה של היהדות בתקופה הנדונה ואולי אף מעבר לכך? דומני שגם אם לא נכליל את דברינו לגבי קיומן או אי קיומן של כתות בימי בית שני, יש לראות את התקופה הזאת כתקופת העיצוב ויחד עם זאת גם כתקופת המעבר בין העולם העתיק (של המקרא) לתקופת חז"ל. לכאורה אין בקביעה זו חידוש. החידוש שיש בה הוא להערכתו בראייה של כלל הקבוצות בימי בית שני כתורמות לעיצובה של היהדות הרבנית בתקופת המשנה והתלמוד. עניינים רבים שאינם עולים במפורש במקרא עוצבו בתקופה זו. היום ידוע, אף יותר משהיו הדברים ידועים בעבר, שכל הקבוצות היו מעורבות בתהליך המורכב של מה שכונה לאחר מכן היווצרות תורה שבעל-פה